

Andagtslitteraturen i 1700-tallet og dens anvendelse i 1800-tallet¹

Af Jens Rasmussen

Kilde: Frederik B. Boye (1715-1759): *Nogle faa udvalgte og med Blod besprængte Blomster, opsamlede under Jesu Kors, Dem især til Trøst og Opmuntring, som i Sandhed elske vor Frelser*, København, fortale 12. dec. 1849, formentlig trykt ved årsskiftet 1749/1750.²

Uddrag

d. 18 Februarii

Vi rose os i Guds Herligheds Haab. Rom. 5,2.

Lad kun de Rige sig storlig ophøye,
Og udi Verden sig stedse fornøye,
Al deres Herlighed engang forgaaer.
Vi kan i Christo os rose med Ære,
Skal vi for Verden end Skumpelskud være;
Thi vores Herlighed evig bestaaer (s. 49).

¹ Denne artikel bygger på min bog: *Vækkelser i dansk luthersk fællesskultur. Andagtsbøger og lægmandsforsamlinger (1800-1840)*, Odense 2016.

² Ifølge Det Kgl. Bibliotek er denne andagtsbog trykt første gang med fortale 12. dec. 1749. Førsteudgaven dækker kun 272 dage i året. 2. oplag kom i 1753 med et tillæg og dedikation til prinsesse Caroline Amalie. 3. oplag 1759 med yderligere et tillæg og med datoer til de enkelte skriftsteder og vers. Herefter dækker andagtsbogen alle årets 365 dage. 4. oplag kom i 1768 og i 5. oplag er dateringen usikker. Andagtsbogen blev optrykt af C.L. Buchs Boghandel i år 1800, som 6. oplag og med alle tillæg fra 3. oplag i 1759: Blev digitaliseret i 2014 af Det Kgl. Bibliotek: <https://www.kb.dk/e-mat/dod/11050806408D.pdf> (15.10.2024). Om udgivelseshistorien: A.T. Jantzen: »Om Frederik Boyes Skatkiste«, *Kirkehistoriske Samlinger* 5/V (1909-1911), s. 406-409.

d. 23 Februarii

Naaden er bleven ved Jesum. Joh. 1,17.

Her er Naade for enhver!
Horer, Tyve, Drukkenbolte,
Hver som sig til Synden solgte,
Kom, og Naade frit begier.
Men gaae først til Jesus hen,
Ved ham faaer du Gud til Ven (s. 54).

d. 4 April.

Herre! skynd dig, bønør mig, min Aand forgaaer. Psalm.
143,7.

Frelser! hør mig, min Aand mig forgaaer,
Om jeg nu ikke Bønørrelse faaer,
For dine Vunder jeg tigger og beder,
Hør mig, saafremt som du Frelser heder,
Lad mig forgieves ey raabe på dig,
Du er paa Naade og Miskundhed Riig (s. 94).

d. 5 April.

Svar:

Alt det I begiere i Bønnen, dersom I troe, skal I faae det. Matth.
21,22.

Du som vil klage, du ikke bønør,
Beder du ogsaa i Troe og i Haab?
Derved kan Jesus ret inderlig røres,
Derved annammer han Syndernes Raab,
Alt hvad du først og tilsidst skal begiere,
Er: At du maatte en Troende være (s. 95).

d. 16 April.

Æder, det er mit Legeme, drikker alle, det er mit Blod. Matth.
26,26.27.

Ak! hvor er dog Jesus god,
Han sit Legem vilde give,
Og sit dyre Hierte-Blod,
For at holde mig ved Live,
Drik, min Siel! og vær nu glad,

Spiis den rare Himmel-Mad (s. 106).

d. 17 April.

Dette giører til min Ihukommelse. 1. Cor. 11,24.

Naar du vil sidde ved Frelserens Bord,
Tænk paa hans blodige Smerte,
Tænk paa hans Vunder, han Kors og hans Ord,
Læg det altsammen paa Hierte,
Vil dig end Dievelens Pile indskyde,
Trods i din Frelser kan du ham byde (s. 107)

d. 18 April.

Christus vort Paaskelam er og Slagtet for os. 1. Cor. 5,7.

Lammet er slagtet, ach hører I Siele!
Som udi Hiertet bekymrede gaae,
Hvorfor skal Synderne eder saa qvæle?
Altid hos Lammet I Frelse kan faae,
Bliver hans Blod ei bestænket paa eder,
Saa er forgieves, I beder og leder (s. 108).

d. 21 April.

Du har bedrevet Horerie med mange Bolere, kom dog igien til
mig, siger Herren. Jer. 3,1.

Standser, I Horer og Hoerkarle med,
Hører, hvor Jesus forkynder Jer Fred,
Seer til hans blodige Arme,
Kommer, ak kommer, og falder til Fod:
Raaber om Naade for Frelserens Blod,
Han vil sig evig forbarme (s. 111).

d. 24 May.

Da vi ere retfærdiggjorte, have vi Fred med Gud ved vor Herre
Jesum. Rom. 5,1.

Skal du nogen Tid faae Fred,
Da maa Jesu Blod og Smerte
Ret tilegnes i dit Hierte,
Skiule al din Nøgenhed.
Jesu Retfærdighed ene bestaaer,

Derved Guds Fred i dit Hierte opgaaer (s. 144).

d. 27 May.

Vær ikke vantroe, men troendes. Joh. 20,27.

Ak! hvor er min Vantroe stor,
Hiertet er saa heel tvivlraadig,
At Guds Søn vil være naadig,
Jeg saa ganske lidet troer;
Herre Jesu! styrk min Troe,
At jeg dog kan finde Roe (s. 147).

d. 22 Junii.

Min Søn giv mig dit Hierte. Sal. Ordspr. 23,26.

Hør! hvor han beder, Guds evig Søn:
Giv mig dit Hierte, o Synder! til Løn
For mit Arbeide og Møie.
Helligste Jesu! vil du have det?
Det er saa syndigt, saa skident og slet,
Du maa det rense og bøie (s. 173)

d. 28 Junii.

Vi ere retfærdiggjorte i hans Blod. Rom. 5,9.

O! hvor seer jeg skiden ud!
Kan jeg blive Jesu Brud?
Ja dette Blod kan vist rense dig saa,
At du foruden al Smitte skal staae,
Jesu Blod retfærdiggjører,
Og vist ogsaa helliggjører (s. 179).

d. 15 Julii.

Kaster eders Frimodighed ikke bort, hvilken haver en stor
Belønning. Ebr. 10,35.

Om dine Lidelser synes at stige,
Du maae dog aldrig fra Frelseren vige,
Tab ikke Modet, til Enden hold ud,
Tænk paa den evige, evige Ære,
At du med Lammet en Krone skal bære,
Tæt ved hans Side som Dronning og Brud (s. 196).

d. 12 September.

Om nogen ikke haver Christi Aand, denne er ikke hans. Rom. 8,9.

Har du ei Guds Aand;
Saa ligger du fangen i Dievelens Baand,
Du er ikke Christi, du er under Dom,
Du er fra al Naade og Salighed tom,
For alting i Troen kys Jesum paa Haand,
Saa faaer du hans Aand (s. 255).

d. 24 September.

Jeg haver stridet den gode Strid ..., fremdeles er Retfærdigheds
Krone henlagt til mig. 2. Tim. 4,8.9.

Min Strid er fuldendt, Nu har jeg mig vendt
Til Kronen, som Jesus mig haver tilkiendt.
Den skienkes af Naade for Frelserens Saar,
Derfor jeg med Glæde til Himmelen gaaer:
Hav Verden god Nat, Der komme min Skat (s. 267).

d. 25 September.

Du har gjort os til Konger og Præster for vor Gud, og vi skal
regiere over Jorden. Aabenb. 5,10.

Det gaaer vist over Fornuft og al Sands,
Konge og Præst,
Frelserens Giest,
Palmer i Hænde, paa Hovedet Krands.
Hvem mon skal nyde den Ære hos Gud?
Den som vil være vor Frelseres Brud (s. 268).

d. 26 September.

Hvor to eller tre ere forsamlede i mit Navn, der er jeg midt
iblandt dem. Matth. 18,20.

Tænker! Hvad Glæde, naar Troende veed,
Jesus iblandt dem ved Bønnen har Sted,
O hvor maae Hierterne brænde!
Det er ei Under, man fryder sig saa,
Naar man fra Bønnen og Sangen opstaae,

Kan man Velsignelse kiende (s. 269).

d. 1 October.

Lammet, som er slagtet, er værdig at tage Magt og Rigdom og Viisdom og Styrke og Priis og Ære og Velsignelse. Aab. 5,11.

Amen! det samme skal være min Sang,
 Det vil jeg synge med frydefuld Klang,
 Ja Guds Børn alle tilsammen,
 Lammet; kun Lammet, dets Vunder og Saar
 Æren og Prisen i Evighed faaer,
 Amen Halleluja, Amen (1. tillæg, s. 274).³

d. 5 October.

Og nu, hvad bier du efter? staae op for at døbes, og at aftoe dine Synder. Ap. Giern. 22,16.

Hvad bier du efter bekymrede Siel?
 Hvi hindrer du længer dit evige Vel?
 Din Jesus dig Naade forkynder.
 Annam ham, saa lettes dit sorrigfuld Mod,
 Tilegn dig ved Troen hans Død og hans Blod,
 Saa renses du af dine Synder (1. tillæg, s. 278).

d. 16 October.

Som bedrøvede, men altid glade. 2. Cor. 6,10.

Lad Verden tænke, hvad den vil,
 Jeg agter haant om Verdens Spil,
 Min Siel har Himmel-Glæde;
 Jeg veed, hvad Naade mig er skeet,
 Jeg veed, hvad Lammet har beredt,
 For mig paa Ærens Sæde (1. tillæg, s. 289).

d. 11 November.

Min Retfærdighed skal blive evindeligen. Ef. 51,8.

Kast da din egen Retfærdighed bort,
 Ellers du visselig kommer til kort,

³ DDS. 2003, nr. 439, v. 3-4, bearbejdet 1866: »Brødre og Søstre! Vi skilles nu ad«

Hvad kan din egen dig nytte?
Jesu Retfærdighed evig bestaaer,
Søg den, som Synder, i Troe til hans Saar,
Aldrig du bedre kan bytte (1. tillæg, s. 315).

d. 27 November.
Værer altid glade. 1 Thess. 5,16.

Bort Vantro! bort Melankolie!
Den Synder maa sig glæde,
Som er ved Jesu Blod gjort frie,
Og vil fra Synden træde.
Ak, søde Frelser! tag min slemme Vantro bort,
Thi den forvolder tit, min Glæde er saa kort (1. tillæg, s. 331).

d. 31 December.
Og Gud skal aftørre al Graad ... Aabenb. 21,4.

Er der da saa stor en Glæde
I det nye Jerusalem?
Hvi vil jeg da gaae og græde?
Denne Stad er jo mit Hjem.
Kunde jeg kun bide, lide, Tiden bliver dog ei lang,
Synge Frydens Seierssang (2. tillæg, s. 365).

Figur 2: Friderich Boye (1715-1759) er forfatter til andagtsbogen *Nogle faa udvalgte og med Blod besprængte Blomster, opsamlede under Jesu Kors, 1749/1750*. Den blev siden trykt af Brødremenigheden og kom i flere udgaver til brug for de vakte kredse i hele 1800-tallet. Boye var lærer ved Vajsenhuset fra 1745. Herefter fra 1750 personel kapellan ved Trinitatis kirke i København for sognepræst Chr. Langemach Leth. Foto af kobberstik, udført af maleren Andreas Bränniche, Det Kgl. Biblioteks billedsamling.

Indledning

Frederik Boyes andagtsbog *Nogle faa udvalgte og med Blod besprængte Blomster* er et eksempel på andagtslitteraturen i 1700-tallets herrnhutiske pietisme.⁴ I løbet af 1700-tallet blev Boyes andagtsbog båret videre til de herrnhutiske vennekredse i Jylland, på Fyn og i København. Vækkelserne senere i 1800-tallets første halvdel havde netop deres forudsætninger i disse kredses holdninger. Boyes andagtsbog blev så populær, at den blev genoptrykt adskillige gange gennem hele 1700-1800-tallet. Den fortsatte brug af bogen viser en kontinuitet i dansk fromhedspraksis. Centrum for herrnhuterne var mønsterbyen Christiansfeld, en indvandrerkoloni fra 1700-tallet med religiøs indflydelse. Herrnhutismen holdt med den luthersk-ortodokse bodsfromhed fast i Guds retfærdiggørelse og forsoning. Men omvendelsen skete med troen på Jesu blods og sårs stedfortrædende handling. Herrnhuterne tilhørte altså den »milde« pietisme uden den voldsomme anger, bod og domsforkyndelse, som drev Halle-pietismen. Korset var i centrum, og Kristi blod dækkede over Guds dom over det syndige menneske.⁵

Boyes andagtsbog er et eksempel, for langt flere af de gamle luthersk-ortodokse og pietistiske andagtsbøger blev også anvendt af de vakte kredse i hele 1800-tallet, hvilket vil blive belyst i denne artikel. Hensigten er at beskrive de religiøst vaktets brug af denne andagtslitteratur, for derved gives et billede af deres kristendom og en forståelse af disse andagtsbøgers anvendelse i de gudelige forsam-

⁴ Ordet Herrnhut betyder »Herrens beskyttelse«, hvilket herrnhuterne opnåede på grev Zinzendorfs gods i Sachsen.

⁵ A. Pontoppidan Thyssen: *Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første Halvdel af det 19. Århundrede. Vækkelserne, kirkefornyelse og nationalitetskamp i Sønderjylland, 1815-1850*, bd. VII, Åbenrå 1977, s. 55-97; Rasmussen 2016, s. 58ff. og 63ff.

lingers andagter. Kort sagt kan de læste andagtsbøger være med til at beskrive de vakes fromhedsliv og vise en kontinuitet. Det gælder ikke mindst i 1800-tallet, hvor vækkelserne i årene 1820-1840 var omfattende og spredte sig til hele landet, ligesom de vakes vækkelseskristendom overlevede i grundtvigianismen og Indre Mission i sidste tredjedel af 1800-tallet. Læsefærdigheden hos den almindelige befolkning var tiltagende allerede i 1600-tallet og grunden til den omfattende spredning af andagtsbøger i 1800-tallet var ikke mindst skoleloven fra 1814 med faget læsning. En hel del vakte kunne således læse i bibel og andagtsbøger.⁶ Et særligt træk for de vakte i 1800-tallet var deres tilknytning til lutherdommen. Vigtig læsning i de gudelige forsamlinger var Luthers prædikensamling, hans *Kirkepostil*, og Luthers *Lille Katekismus*. Professor P.G. Lindhardts opfattelse af, at de vakte var pietister og ikke-lutherske, må derfor korrigeres. Der argumenteres i denne artikel således for kontinuitet i andagtslitteraturen fra 1700-1800-tallet, og der betones en stærkere luthertradition i andagtslitteraturen end hidtil antaget. Artiklen giver senere henvisninger til forskningslitteraturen.⁷

Boyes andagtsbog og dens brugshistorie

Boye lægger i bogen vægten på de troendes hverdagsliv og forsoningen i Jesu blod. Vægten på de troendes hverdagsliv viser sig også ved, at andagtsbogen dækker alle årets dage med et andagtsstykke til hver dag, men den markerer ikke kirkens højtid (jul, påske og pinse). Bogens format er til-

⁶ Charlotte Appel: *Læsning og bogmarked. I 1600-tallets Danmark*, bd. 1-2, København 2001, bl.a. konklusionen, s. 833ff.; H. Horstbøll: *Menigmands medie. Det folkelige bogtryk i Danmark 1500-1840*, København 1999, s. 436-449.

⁷ Se forskningsoversigt i artiklens afsnit: »Vækkelserne 1820-1840«, noterne 23-33. Rasmussen 2016, s. 30-36.

passet til det enkelte andagtsstykke, så hver side indeholder dagens bibelvers og et salmevers, som henholdsvis er udvalgt og digtet af Boye.⁸ Hoveddelen af andagtsstykkerne fra førsteudgaven dækker perioden fra 1. januar til 1. oktober med 1. tillæg tilføjet anden oplag fra 1753, indeholdende andagtsstykker fra 2. oktober til 15. december, mens 2. tillæg, der var tilføjet tredje oplag fra 1759, omfatter perioden 16. december til 31. december. Til sidst i bogen findes et register over anvendte skriftsteder.

Boks 1

De udvalgte andagtsstykker fra Boyes andagtsbog kan beskrives ud fra følgende emner – her med henvisning til andagtsstykkernes datoer:

Retfærdiggørelsen – troens hovedartikel – sker i Kristi Blod:

24. maj, 28. juni, 11. november.

Livet i Kristus. De gudelige forsamlinger:

26. september, 1. oktober.

Gudstjenestens altergang:
16. april, 17. april.

Påskelammet (langfredag):
18. april.

Dåbens støtte i livet:
5. oktober.

Synden i det daglig liv:
23. februar, 21. april.

Ugdelige og troende:
12. september.

Tvivl, tro og Vantro:
27. maj, 27. november.

Troendes bøn:
4. april, 5. april.

Denne verdens lidelse og møje. Håbet til himmelglæden:
22. juni, 15. juli, 16. oktober, 31. december.

Alle i samfundet er lige i forholdet til Gud og frelsen:
18. februar, 25. september.

Ved livets slutning:
24. september.

⁸ Jf. Mogens Dalsgaard: »Den huslige Andagt 1800-1850«, *Kirkehistoriske Samlinger* (2006), s. 43 og 76f.

Udvalget af andagtsstykker ovenfor har til formål at vise, hvordan Boye fremhæver, at frelsen ved Jesu blod er lønnen for denne verdens lidelse og tyngende arbejde, og at frelsen bliver skænket den troende trods den menneskelige modgang og syndens fristelser. Trygt kan man møde dommen, forstået som himmelglæden, når den troende holder sig til frelsen ved Kristi blod. I frelsen er alle uanset stand lige for Gud.

Boyes herrnhutisme viser sig både i andagtsbogens dedikation og indledning. I dedikationen til prinsesse Charlotta Amalia, søster til Christian 6., skriver Frederik Boye, at »Hvert Blomster i mig er ved Jesu Kors oprunden ... hvert Blomster er bestænkt med Jesu dyre Blod«. Herefter i fortalen, dateret 12. december 1749, karakteriserer han sin bog som en af »de saakaldte smaa Skat-Kister«.⁹ Boye oplyser, at han har digtet salmeversene, der »handle om Menneskets Elendighed og Opreisning i Jesu Blod og Død«. Han forklarer, at disse vers både skal tjene »Uomvendte« og »Omvendte« sjæle: De skal »tjene de Uomvendte til Opvækkelse, Overbeviisning og Oplysning«, og ligeledes være »i Sandhed Omvendte og troende Sjæle til Opmuntring, Underviisning, Trøst og Lægedom mod Vantro og alle Satans gloende Pile«. Forfatteren håber, at de troende vil bruge hans andagtsbog, så Kristi blod kan give dem den fornødne kraft »til at overvinde den fordømmelige Vantro, saavel som Verden og hele Helvedes Hær« og få de troende til at »skinne som himmelske Lys iblandt den vanartige Slægt, med Glæde ved Jesu Blod gaee Døden i Møde«.

Boyes andagtsbog var således præget af pietismen og dens variant herrnhutismen. Den lutherske baggrund med retfærdiggørelse ved tro var også vigtig, men i andagts-

⁹ Fortalen, 6. oplag, 1800. Se boks 2 vedrørende andre »Skat-Kister«.

bogen blev den herrnhutistiske forståelse fremhævet med formuleringer om retfærdiggørelsen ved Jesu blod og lidelse langfredag. Den pietistiske understregning af de troendes liv i Kristus med troens frugter og kampen mod ugudelighed og tvivl fyldte en del i bogen. Enevælden var et standssamfund, oftest opdelt ud fra sociale forhold og samfundsposition i godsejere (adel), borgere (embedsmænd), gejstlige (lærere) og almuen i byerne og på landet. I modsætning til denne standsinddeling under enevælden fremhævede pietismen, at alle var lige for Gud, når det gjaldt frelsen og livets afslutning, der med herrnhutismens forståelse var uden særlig betoning af den strenge pietismes domsforkyndelse. Med andagtsbogens popularitet og anvendelse in mente, ser det således ud til, at Boyes fremstilling både vandt genklang hos de pietistisk vakte fra midten af 1700-tallet, i de gudelige forsamlinger 1820-40 og fortsat i sidste halvdel af 1800-tallet.

Boye var først lærer ved Vajsenhuset i København, som i 1730'erne var et produktivt midtpunkt for den danske pietisme med skole og kirke, og som Christian 6. havde skænket privilegier angående apotek, bogtrykkeri og boghandel. Senere i 1750 blev Boye personel kapellan hos professor og sognepræst ved Trinitatis kirke, C. Langemach Leth, der var en af hovedpersonerne i den københavnske vækkelse.

Boyes andagtsbog blev formentlig trykt første gang i 1749 ifølge fortalen fra 12. december samme år. Først med 3. oplag i 1759 dækkede andagtsbogen som allerede nævnt alle 365 dage i året i kraft af de to tillæg. Denne blev i år 1800 optrykt af C.L. Buchs Boghandel i 6. oplag med alle tillæg, og denne udgave er anvendt her, fordi den findes digitalt med alle tillæg.¹⁰ 7. oplag kom i 1846 på R.C. Dit-

¹⁰ Se note 2.

levsens forlag i København og nåede i 1879 op på 10. oplag, udgivet af Den Miloske Boghandel. Andre forlag fortsatte, og i 1925 kom 12. oplag. Forlæggeren R.C. Ditlevsen understregede i 7. oplag fra 1846, at der »de senere Aar« havde været stor interesse for denne lille bog, som fik »mange christeligsindede Venners« anbefaling.

Bogen blev kaldt Boyes »Skatkiste« og var kendt blandt de vakte.¹¹ Lægprædikanten Ole Peter Holm Larsen Skræppenborg fra Brylle fik også trykt Boyes andagtsbog i 1837 efter 4. oplag i 1768 hos Ove Thomsens Officin i Odense. Bogen blev yderligere udgivet flere gange af Herrnhutsamfundet i Christiansfeld i perioden 1850-1900.

Herrnhutismen hos Frederik Boye

Efter 1730 levede tre vækkelsesformer i Kongeriget: Den præstestyrede statspietisme i lokale vækkelser, den konventikelprægede lægmandsvækkelse med herrnhuterne og den separatistiske vækkelse, bl.a. baptisterne. Den konventikelprægede vækkelse holdt andagter i egne forsamlinger, men fastholdt præsteembedets forkyndelse og sakramente-forvaltning, mens den separatistiske vækkelse i 1700-tallet kunne lade lægfolk forkynde og forvalte sakramenterne.¹²

Den lægmandsstyrede herrnhutisme udgjorde en modpol, som fungerede på tværs af sognene. Denne retning bredte sig i kraft af de omrejsende emissærer (udsendinge), der overalt ville fastholde fællesskabet mellem de vakte. Herrnhuterne lagde stærk vægt på korsteologi, der hang sammen med deres forståelse af forsoningslæren. Det afgørende var som tidligere nævnt forkyndelsen af Kristi kors og forsoningens betydning. Ved at betragte Kristi

¹¹ Jantzen 1909-1911, s. 406.

¹² Hanne Sanders: *Bondevækkelse og sekularisering. En protestantisk folkelig kultur i Danmark og Sverige 1820-1850*, Stockholm 1995, s. 91f.

kors, hans blod og sår vækkedes følelsen af, at Kristi kamp og stedfortrædende forsoning befriede den troende fra lidelse og straf. Herrnhuternes udbredelse skyldtes ikke mindst grev N.L. v. Zinzendorf, der banede vej for herrnhuterne, da han besøgte Danmark i forbindelse med Christian 6.s kroning i 1731. Lægmand fra Brødremenigheden besøgte Slesvig i 1735, og i 1739 blev Brødresocietetet i København grundlagt.

Statspietismen ønskede at knytte vækkelsen til den lokale sognepræst. Generalkirkeinspektionskollegiet, som kongen nedsatte i 1737, fik nok at se til i statspietismens opgør med herrnhutiske og separatistiske kredse. Regeringen udstedte konventikelforordningen i 1741, der påbød opsyn med de vakte kredse, idet sognepræsten skulle kontrollere vækkelsesmøder og konventikler med bibellæsning. Samtidig frygtede styret baptismens indflydelse og indførte i 1745 reskriptet mod fremmede sekter i riget. Separatismen blev således begrænset, og kgl. resolutioner m.m. gjaldt for herrnhuter og baptister.

Frederik B. Boye udgav i 1758 teologen Thomas Securius' andagtsbog *Aandelige Myrrhe-Busk* fra 1640, som især fremhævede forsoningen under Kristi kors og blod: *Aandelige Myrrhe-Busk eller Syv Faste-Betragtninger om Vor korsfæstede Herres Jesu Christi Person, Gestalt og Skikkelse paa Korset, hans Ribler, Vunder og Saar; hans Smerter, hans Blod, hans syv Ord paa Korset og hans bitre Død. Til en Naade-hungrig Siels nyttelig Brug, ikke allene i de syv Uger og Dage i Faste-Tiden, men endog ellers paa alle andre Tider*. Bogen var oversat fra tysk af Fr. Boye og trykt hos Niels Hansen Møller i København 1758.

Fr. Boyes dedikation i *Aandelige Myrrhe-Busk* var til-egnet prinsesse Charlotte Amalia. Boye mente, at Kristi

forsoning var helt afgørende for forståelsen af kristendommen:

Forsoningen ved Jesu Blod er ... Hoved-Puncten og det fornemste Indhold af den gandske Hellige Skrift baade gamle og Nye Testamente, saa at hvo der læser Bibelen, og ey deri fatter Forsoningen i Jesu Blod, den er endnu blind og forstaaer ikke Skriften ret.

Forsoningen i Kristi blod kunne ifølge Boye ses af Bibels skrifter. Forudsætningen med arvesynden måtte dog suppleres med en aktiv syndserkendelse. Den kom ikke bare på naturlig vis, men måtte af den »grædende Siel« erkendes »under Jesu Kors«:

Loven kand vel med sin Trusel og Forbandelse nedslaae en Syndere; men han bliver langt veemodigere ved Christi Smerter og Saar; thi naar vores for os skielvende, bundne saarede, blødende og døende Kierlighed Jesus Christus kraftigt anblikker og bestraaler vore Hierter, da erfarer man, hvad en grædende Siel er.

Samtidig med denne udgivelse var der en pietistisk kritik i Tyskland af herrnhuternes blodteologi og manglende omtale af Skaberen, Gud Fader. Denne kritik nåede Danmark med udgivelsen af nye andagtsbøger. De var skrevet af to betydningsfulde tyske pietistiske teologer, hvis bøger og teologiske opfattelser i 1765 udkom på dansk. Således J.A. Bengel, *Tresindstive opbyggelige Taler over Johannes ... Aabenbaring* og J.P. Fresenius, *Skrifte- og Communion-Bog*. Den første var kendt for sin udlægning af læren om Kristi genkomst, hvorimod pietismens syn på bodskamp og skriftemål gjorde sidstnævnte bog udbredt blandt de vakte her i landet i 1700-1800-tallet.

Den kontinuerlige brug af andagtslitteraturen på tværs af 1600-1700-1800-tallet

1600-1700-tallet

Den vedvarende brug af Boyes andagtsbog kan blandt andet ses på baggrund af andagtslitteraturens centrale plads i udbredelsen af læsefærdigheder på landet og i byen. I Charlotte Appels afhandling *Læsning og bogmarked* (2001) blev det for alvor klart, at læsning hos landalmuen og hos byernes borgere bredte sig i løbet af 1600-tallet. Læseundervisningen foregik med brug af ABC'er og katekismelæsning, men herefter blev færdighederne øvet med andagtsbøger, almanakker, lægebøger, nyhedsblade osv. Appel vurderer, at der ved 1600-tallets slutning i købstæderne var læsekyndige i hver husstand og på landet læsefærdighed hos mindst en tredjedel af husstandene. Oplæsning for andre i husstanden var udbredt med brug af f.eks. en huspostil eller et nyhedsblad.¹³

Mens man ofte betegner den danske statskirke i 1600-tallet som luthersk-ortodoks med henvisning til dens understregning af Skriftens (objektive) tilsagn om Guds retfærdiggørelse ved tro, viser periodens andagtslitteratur, hvordan der efterhånden blev lagt mere vægt på den subjektive syndserkendelse og omvendelse. Flere af tidens andagtsbøger søgte at forene det objektive og det subjektive i frelsen. Det gjaldt f.eks. biskop Jesper Brochmands *Huus-Postill*, udgivet 1635.

Andagtsbøger fra ortodoksiens tid fik stor betydning for den danske pietisme, som det er anført af F. Elle Jensen. Her viste hans gennemsyn af jyske skifteprotokoller både fra godsers og gejstliges arkiver med eksempler fra 1700-tallets første halvdel en udbredelse af andagtsbøger, der var præget af Luther og den ortodokse bodsfromhed.

¹³ Appel 2001, bl.a. konklusionen, s. 833ff.

F.eks. generalsuperintendenten i Celle, Johann Arndts skrifter *Sex Bøger om Den Sande Christendom* (dele oversat til dansk i 1688), heraf bl.a. bønnebogen *Paradis Urtegaard*, der blev trykt særskilt i 1715 i dansk oversættelse. Ligeledes indeholdt skifteprotokollernes optegnelser prædikensamlingen *Evangeliske Hierte-Speyl* fra 1675 af den tyske superintendent i Rostock, prof. Heinrich Müller, oversat til dansk i 1704 og genudgivet flere gange, bl.a. i 1859.¹⁴

Der var dog forskelle, for mens opfattelsen af Skriften som sandhedskriterie ud fra verbalinspirationslæren var altafgørende i ortodoksiens tid, var der for pietisterne nok tale om Skriften som en hovedautoritet, men Skriften som sandhedskriterie måtte ligestilles med omvendelsens troserfaring, som viste sig i det nye liv. Skriften og troserfarin-gen blev i pietismens tid således ligestillet som sandhedskriterier. I den sammenhæng fremhævede de pietistisk vakte præster, at Luther netop havde gjort gudsforholdet personligt. Denne opfattelse, suppleret med en stærk betoning af individets åndelige vækst, var grundlaget for lutherfortolkningen.

Subjektiviteten vandt altså indpas i det kirkelige liv. Den var især repræsenteret ved den tyske pietisme fra slutningen af 1600-tallet med teologerne Ph. J. Spener og A.H. Francke i Halle. Udviklingen gik fra ortodoksiens rette lære og bodsfromhed til troserfaring. En personlig søgen indad førte til ydre aktivitet, for den enkeltes omvendelse måltes på troens frugter, dvs. det nye aktive liv. Den religiøse individualisme indeholdt også kravet om samvittighedsfrihed og religiøs tolerance.

Der var i høj grad med andagtslitteraturen kontinuitet mellem ortodoksi og pietisme, hvilket tyder på, at forskel-

¹⁴ F. Elle Jensen: *Pietismen i Jylland*, København 1944, s. 17-18 og 24-29.

lene ikke har haft så stor betydning i det praktiske andagtsliv. Det fælles grundlag var givet med Luthers *Lille katekismus* (evt. med forklaringer), hans kirke- og huspostiller (evt. i sammendrag) og prædikensamlinger, bønnebøger, opbyggelsesbøger til alle årets dage (dagbøger), såsom Boyes andagtsbog, og salmebøger. De ortodokse (bodsfromhed) og de pietistiske andagtsbøger blev læst i 1700-tallet og siden i 1800-tallets vækkelser.¹⁵

Den religiøse læsning var i 1700-tallet efterhånden udbredt i husstanden ifølge Henrik Horstbølls afhandling (1999). Horstbøll fremhæver især læsningen af Erik Pontoppidans katekismeforklaring fra 1737, der var en pietistisk tolkning af Luthers *Lille Katekismus*. Pontoppidans katekismeforklaring opnåede stor udbredelse i befolkningen. Det skyldtes ikke mindst, at Christian 6. befalede, at denne katekismeforklaring som den eneste skulle anvendes i alle Danmarks og Norges skoler og kirker. Regeringen ønskede at kontrollere forkyndelse og indlæring. Vajsenhuset, der var centrum for den københavnske pietisme, fik trykkeprivilegiet, og i årene 1737-1743 blev Pontoppidans forklaring solgt i ca. 70.000 eksemplarer.¹⁶

Forskningens fokus i skildringen af 1700-tallets statskirkelige pietisme har været styrets lovinitiativer, men det er sket uden at vurdere effekten i sognene, især i de mange sogne som var mere uberørt af den pietistiske vækkelse. Ofte virkede myndighedernes forsøg på at kontrollere folkets religiøse liv ikke efter hensigten trods de kirkelige tiltag og love efter 1730. Protokoller fra bispevisitationer i sognene og bispeindberetninger til centraladmini-

¹⁵ Se bl.a. *Lister over andagtsbøger, bønnebøger og prædikensamlinger* i De stærke Jyders Mindestue, Øster Snede, udarbejdet af pastor Johs. E. Stidsen, Odense. <http://jens-rasmussen-odense.dk/de-staerke-jyders-mindestue-lister-over-andagtsboeger/> (15.10.2024).

¹⁶ Horstbøll 1999, s. 436-449.

strationen vil være præget af et ønske om at vise, at tilsynet fungerede efter kirkens mål om et kristeligt-luthersk samfund og efter styrets lovgivning. Det gjaldt ikke mindst styrets tiltag vedrørende kirketugt og kirkegang, regler som stod skrevet i *Danske Lov af 1683*.¹⁷

I vækkelsesforsamlingerne blev der imidlertid læst op af Bibelen, bedt og ført åndelige samtaler. Der blev ifølge F. Elle Jensen brugt andagtsbøger af europæiske forfattere, hvor især Vajsenhusets Forlag i København oversatte og udgav flere af deres bøger. Blandt disse var både lutherdommen og Halle-pietismen repræsenteret. Således fandtes Luthers prædikener, redigeret og udgivet på tysk af Benj. Lindner og herefter udgivet på dansk af Chr. Gottlob Mengel 1746-48 i 2 bind (2. oplag 1751, ny udg. 1754). Ligeledes P.J. Spencers *Christendoms Øvelse* fra 1732, A.H. Franckes *Skriftmæssige Anviisning, til en ret og Gud behagelig Maade at bede paa* fra 1732, hans *Catechismus-Prædikener* fra 1734 og *Haand-Postill* fra 1735, hvori der var tilføjet 10 prædikener af Vajsenhusets præst, Enevold Ewald. Endelig kom *En liden Brude-Gave* af præsten Bjørn Christian Lund i 1748.¹⁸

Andagtsbøgerne pegede hen på, at troen skulle vise sig i det nye liv, forstået som troens frugter. Den enkelte måtte bære livets modgang, og det skulle ske ved at leve med mådehold samt være husbond og øvrighed lydig.

¹⁷ Anne Riising: *Gudsfrygt og oplysning. Odense 1700-1789*, Odense 1981, s. 20-21, 29-32, 80-89 og 136-141; Rasmussen 2016, s. 42-43.

¹⁸ Elle Jensen 1944, s. 17-18 og 24-29.

Boks 2

Til de vigtigste luthersk-ortodokse og pietistiske andagtsbøger, som var anvendt af de vakte i 1700-tallet, hørte imidlertid også følgende:

J. Brochmands *Huus-Postill* (1635/1648; ny udg. 1724); H.J. Hvalsøes *De Bedendes Aandelige Kiæde* (1700); J. Arndts *Den Sande Christendom* (tysk 1605/1688; dansk 1715, 4. oplag 1763); H. Müllers *Evangeliske Hierte-Speyl* (tysk 1675; dansk udg. 1704); Chr. Scrivers *Siæle-Skat* (tysk 1675, dansk udg. 1741); J. Bunyans *En Pillegrims Fremgang* (engelsk 1678/1684; dansk udg. 1704ff.); C.H. von Bogatzkys *Gylden Skat-Kiste for Guds Børn* (tysk 1718; dansk udg. 1758); F.E. Collins *Voldsomme Indtrængelse i Guds Riige* (tysk 1722; dansk udg. 1739); E. Pontoppidans *Forklaring Over Sal. Doct. Mort. Luthers Liden Catechismo* (1737, med talrige udgaver); J.C. Schinmeijers *Bibelske Sprog- og Skat-Kiste ... Med D. Morten Luthers Aanderigeste og eftertrykkeligste Ord* (tysk 1739; dansk udg. 1740); Fr. B. Boyes *Nogle faa udvalgte og med Blod besprængte Blomster* (1749/1750, senere flere udgaver); J. Ph. Fresenius' *Skrifte- og Communion-Bog* (tysk 1746; dansk udg. 1765).¹⁹

Ortodoksien fastholdt et ordentligt liv, hvor mennesket i deres daglige liv skulle være vidnesbyrd om den sande tro. Anderledes med pietismen, hvor det nye liv hos den omvendte var en kamp mod tidens verdslige liv (dans, spil, ægteskabsbrud, alkohol osv.). Afgørende for det nye liv i troen var de kristne etiske værdier, udtrykt i de ti bud og Jesu bud om næstekærlighed samt den enkeltes indre samvittighed over for øvrigheden og dens lovgivning.

Hos pietisterne var det karakteristisk, at retfærdiggørelsen ved tro var forstået som en forvandling, der var

¹⁹ Se oversigt: Rasmussen 2016, s. 290-295, jf. s. 63-69.

givet med, at Kristus boede i den troendes hjerte. Retfærdiggørelsen hos pietismen var altså først fuldendt, når Kristus tog bolig i hjertet forstået som den troendes indre forvandling. Det kunne være svært at skelne mellem den sene ortodoksis bodsfromhed og den pietistiske vækkelse i andagtsbøgerne.

Vækkelserne 1820-1840

Andagtsbøgerne vidnede om teologiske og kirkelige diskussioner vedrørende bodskamp, skriftemål og kirketugt (ved nadveren) samt konfirmation, men disse diskussioner sygnede hen med oplysningstiden. Den næste konge, Frederik 5., var ikke engageret i statspietismen. Statskirkens præster havde været samlingspunktet i de lokale husforsamlinger, men disse vækkelsesmøder fik ikke længere den samme tilslutning.

Vigtig for vækkelsens udvikling i 1700-tallets oplysningstid blev det, at Christian 7. tillod herrnhuterne at danne en brødremenighed i Christiansfeld nær Kongeåens grænse til Nørrejylland. I oplysningstiden »overvintrade« vækkelsen hos herrnhuterne i Christiansfeld og blussede op i første halvdel af 1800-tallet.²⁰ Det særlige var, at man i 1800-tallet anvendte de samme ortodokse og pietistiske andagtsbøger som i 1700-tallets første halvdel. Det fremgår af Ole Nørskov Nielsens *Andagtslitteraturen og de gudelige vækkelser* (1973) og videre i *Vækkelse i dansk luthersk fælleskultur* (2016), som jeg har skrevet.

Forskningen har ikke koncentreret sig om vækkelsens anvendte andagtsbøger, men har derimod stillet sig den opgave at finde baggrunden for disse nye vækkelser.²¹ P.G. Lindhardt holdt sig i *Vækkelser og kirkelige retninger*²² til

²⁰ Ibid., s. 58-63.

²¹ Ibid., s. 21-36 (forskningsoversigt).

²² København 1951. Her er anvendt 3. udg. fra 1978.

en social forklaring ved at pege på, at vækkelserne havde fået nyt liv af landboreformerne i slutningen af 1800-tallet, mens Hal Koch nok støttede denne antagelse, men tillige fremhævede vækkelsernes åndelige dynamik og frigørelse.²³ Især Anders Pontoppidan Thyssen gjorde en stor indsats i 1950'erne og 1960'erne med at kortlægge vækkelsernes udvikling i Danmark. Han understregede herrnhutismens påvirkning og fremhævede de vaktets personlige tro som afgørende for vækkelsernes hurtige udvikling i landet.²⁴ På Fyn og i Sønderjylland holdt præster og lægfolk gudelige forsamlinger, og i forkyndelsen levede herrnhutismens milde kristendom med vægt på Kristi offer (blod) og forsoningen langfredag. De fynske lægprædikan-

²³ Hal Koch: *Den danske Kirkes Historie*, København 1954, s. 17f., 28f., 47-50, 97ff., 258f. og 351f.; Hal Koch: *Et Kirkeskifte. Studier over brydninger i dansk kirke- og menighedsliv i det 19. århundrede*, København 1960, s. 10-12 og 24f.

²⁴ K. Banning: *Degnekristne. En Almuerejsning. En Studie over den gudelige Vækkelse på Sydvestsjælland med særligt Henblik paa Skolelærer Rasmus Sørensen's Virke*, 1958; K. Banning: *Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første Halvdel af det 19. Århundrede. De sjællandske Vækkelser*, bd. II, 1961; K. Baagø: *Magister Jacob Christian Lindberg. Studier over den grundtvigske bevægelses første kampe*, 1958; K. Baagø: *Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første Halvdel af det 19. Århundrede. Vækkelser og Kirkeliv i København og Omegn*, bd. I, 1960; Herluf Hegnsvad og A. Pontoppidan Thyssen: *Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første Halvdel af det 19. Århundrede. De ældre jyske Vækkelser*, bd. IV, 1967; K. Ottosen, Johs. Pedersen og A. Pontoppidan Thyssen: *Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første Halvdel af det 19. Århundrede. De fynske Vækkelser*, bd. III.1-2, 1964; Frands Ole Overgaard og A. Pontoppidan Thyssen: *Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første Halvdel af det 19. århundrede. De senere jyske Vækkelser*, 1970; H. Petersen: *Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første Halvdel af det 19. århundrede. Den baptistiske Vækkelse i Nordjylland*, bd. VI, 1962; A. Pontoppidan Thyssen: *Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første Halvdel af det 19. Århundrede. Vækkelse, kirkefornyelse og nationalitetskamp i Sønderjylland, 1815-1850*, bd. VII, 1977; A. Pontoppidan Thyssen, »Indledning«, *Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første Halvdel af det 19. Århundrede*, bd. I, 1960. Alle nævnte bøger er trykt i København.

ter Christen Madsen fra Drigstrup og Peter Larsen Skræppenborg fra Brylle var påvirket af herrnhutismen.

Ligeledes må historikeren Hanne Sanders fremhæves. Hun har ment, at vækkelserne i 1800-tallet – ud over at være religiøst selvstændige – især havde en ny politisk-kulturel samfundsmæssig karakter. Hun mener, at de først og fremmest var karakteriseret ved at være religiøse, og netop dermed pga. de vantes personlige tro kom de indirekte til at bryde med enevældens lutherske enhedskultur, fordi de krævede religiøs frihed.²⁵ Man kan tilføje, at det var derfor de vakte i 1830'erne gjorde fælles sag med præsterne N.F.S. Grundtvig og J. Chr. Lindberg i kampen for frihed.

De herrnhutiske vennekredse i Jylland, på Fyn og i København var i begyndelsen af 1800-tallet ledet af præster og herrnhutiske udsendinge, dvs. emissærer. De stærke Jyder i Østjylland udgjorde på samme tid en anden vækkelsesretning, der var inspireret af nordmanden Hans Nielsen Hauge, lægprædikant i den norske vækkelsesbevægelse. De gudelige lægmandsforsamlinger bredte sig efter 1820 på Fyn i kraft af lægprædikanter, dernæst kom de til Sjælland i slutningen af 1820'erne og efterhånden blomstrede de i Jylland og København.

De vantes fællesskab i de gudelige forsamlinger havde deres glansperiode i tidsrummet ca. 1800-1840, hvorefter vækkelserne fortsatte i de kirkelige retninger: Grundtvigianisme og Indre Mission. De vakte læste i Bibel og gudelige andagtsbøger uafhængig af præsternes forkyndelse i kirken. De vantes valg af andagtslitteratur kan dokumenteres på grundlag af Christen Madsen opgivne bogfortegnelser ved myndighedernes retsmøder og forhør og Peter Larsen Skræppenborgs egne oplysninger om, hvad der

²⁵ Sanders 1995, s. 15f. og 259-264.

blev læst i forsamlingerne. Udvalget kan også dokumenteres ud fra Peter Larsens forlags- og kolportagevirksomhed på Fyn og i Jylland i 1830'erne, ligesom den anvendte litteratur ofte bliver anbefalet af magister Jac. Chr. Lindberg, der var redaktør af de vaktetaler med tidsskriftet *Nordisk Kirke-Tidende*.²⁶

Disse opgivelser om den læste andagtslitteratur i de gudelige forsamlinger 1820-1840 viste, at flere af 1600-1700-tallets gamle andagtsbøger ikke blot blev brugt, men de anvendtes fortsat i sidste halvdel af 1800-tallet.

Der var i disse andagtsbøger både tale om luthersk-ortodoks bodsfromhed og pietistisk vækkelse. Johannes Enggaard Stidsen har fremhævet for De stærke Jyders vedkommende, at den personlige opvækkelse og omvendelse stod side om side med den ortodokse bodsfromhed (synd-nåde eller lov-evangelium). Det samme gjorde sig gældende hos de fynske vakte. Det gamle verdensbillede fra 1600-1700-tallet har haft afgørende betydning i 1800-tallets første halvdel.²⁷

²⁶ Fr. Nygård: *Kristenliv i Danmark gennem hundrede Aar (1741-1840)*, København 1897, s. 318ff., note 189; Rigsarkivet (Landsarkivet Fyn), Bjerger-Aasum Herreds Tingsager 1828; Ole Peter Holm Larsen: *Vejledning til Bedømmelse af »Vejledning til Bedømmelse om Opvækkelsen i vore Dage«*, Kolding 1854, s. 25; Johs. Petersen: *Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første Halvdel af det 19. Århundrede. De fynske Vækkelser*, bd. III.1, København 1964, s. 40-42. Jf. Rasmussen 2016, s. 63-115.

²⁷ Johs. E. Stidsen: *Hold fast ved det du har...! De stærke jyder*, Odense 2002, s. 67.

Boks 3

De senere genudgivelser i sidste halvdel af 1800-tallet nævnes med årstal i parenteser:

J. Brochmands *Huus-Postill* (1635/1648; ny udg. 1724; udg. i 1862 af J. Vahl, Aalborg); H.J. Hvalsøes *De Bedendes Aandelige Kiæde* (1700; 1852 udg. af W. Birkedal, 12. oplag i 1887); J. Arndts *Den Sande Chistendom* (1605; dansk i 1688; ny udg. 1715, 4. oplag 1763, norsk udg. 1867 i flere oplag, danske købere); H. Müllers *Evangeliske Hierte-Speyl* (1675; dansk udg. 1704, ny udgave i 1859); Chr. Scrivers *Siæle-Skat* (tysk 1675; dansk udg. 1741, senere optrykt i 1888); C.H. von Bogatzkys *Gylden Skat-Kiste for Guds Børn* (tysk 1718; dansk udg. 1758; ny udg. i 1837 og 1840, udg. af P. Larsen, Skræppenborg, 11. oplag i 1893); E. Pontoppidans *Forklaring Over Sal. Doct. Mort. Luthers Liden Catechismo* (1737 og senere udgaver); J.C. Schinmeijers *Bibelske Sprog- og Skat-Kiste ... Med D. Morten Luthers Aanderigeste og eftertrykkeligste Ord* (1739; dansk udg. 1740, ny udg. 1841 af P. Larsen Skræppenborg, 3. udg. 1852 med 12. oplag i 1925); Fr. B. Boyes *Nogle faa udvalgte og med Blod besprængte Blomster* (1750 og bl.a. senere udg. af P. Larsen Skræppenborg fra 1837, senere genoptrykt i 1888, 1895 og 1917); B. Lindners udvalg i ny dansk udgave fra 1754 af *Dr. Morten Luthers Kirke- og Huuspostille* (i J. Thistedes oversættelse, 1828, på ny udg. 1854 ved Mads Melbye, senere optrykt i 1875 og 1903).²⁸

²⁸ J. Rasmussen: *Vækkelser*, 2016, s. 290-295, jf. s. 63-69, 88-120. Endvidere Johs. Pedersen: *Vækkelsernes Frembrud i Danmark. De fynske Vækkelser*, bd. III.1, 1964, s. 40-42; L. Schrøder: *Mads Melbye. Et Mindekrift*, Kolding 1879, s. 321f.

I det hele taget blev den lutherske forståelse en del af de vakes kristendom, for lægprædikanterne Christen Madsen og Peter Larsen Skræppenborg fremhævede Luthers *Kirkepostil* og *Lille Katekismus*, som vigtige ved de gudelige forsamlings andagter. Den lutherske kultur blev således stærkere understreget af disse gudelige forsamlinger end tidligere med 1700-tallets pietisme. Brochmands og Grundtvigs prædikener var også anvendt. Vigtig i andagten var altså oplæsning fra en prædiken tilføjet salmesang, bibellæsning og bønner.²⁹

P.G. Lindhardt mente imidlertid ikke, at den gamle andagtslitteratur var udtryk for en luthersk tradition,³⁰ men det er blevet fastholdt i min bog om *Vækkelser i dansk luthersk fælleskultur*. Ligeledes er det blevet støttet – for svenske forholds vedkommende – af Carl Axel Aurelius, der har understreget, at de vakte læste langt mere af Luther end blot hans *Lille Katekismus*.³¹ Det er vigtigt at nuancere de vakes religiøse oplevelse og forståelse med inddragelse af en luthertradition, der var præget af ortodoksi og pietisme og med dokumentation hentet fra de gamle andagtsbøger.

Andagtsbøgerne og de kirkelige retninger i 1800-tallet: Grundtvigianisme og Indre Mission

Den gamle andagtslitteratur fra 1700-tallets første halvdel handlede om alt det, der siden 1800-tallet blev de vakes

²⁹ Rasmussen 2016, s. 84-85.

³⁰ P.G. Lindhardt: *Vækkelser og kirkelige retninger*, 1978, s. 30. Lindhardt skriver om de gamle andagtsbøger, at, »de var personlige og sentimentale, talte idelig om Jesu Blod og sår ... de drev på omvendelse som en psykologisk oplevelse, fulgt af det nye liv i personlig og voxende hellighed; de talte om synd og nåde, anger og tro, om kristelige livserfaringer, kamp og anfægtelse ... de trak skarpt skel mellem troende og vantro og angreb den officielle kirkes usalige sammenblanding på dette punkt«.

³¹ Rasmussen 2016, s. 30-33.

fælles arvegods, hvor vægten lå på følgende emner: Skriftforståelse, den lutherske retfærdiggørelse ved tro, forsoningen i Kristi kors og blod, det fromme fællesskab og kirken. Endvidere var fundamentet i denne litteratur: Støtte til øvrighed og enevoldskonge til trods for forfølgelser, samt vigtigheden af det nye liv, forstået ud fra det lutherske kald med troens frugter og kravet om afholdenhed med hensyn til levevis.

I lægprædikanternes egne skrifter fra 1830'erne,³² som i stil og indhold holdt sig til den gamle andagtslitteratur, blev der talt om mission i sognet, som var kædet sammen med dåben og omvendelsen. Alle barnedøbte i sognet skulle omvende sig. Grundtvigs tanker om dåbspagten forstod Peter Larsen Skræppenborg på den måde, at den omvendte skulle arbejde for at blive stående i sin dåbspagt med Gud. Det samme nævnte Christen Madsen i herredsretten, da han gentagne gange var anholdt, fordi han ikke overholdt konventikelforordningen af 1741, som krævede, at forsamlinger blev anmeldt til sognepræsten. Faldt man ud af sin dåbspagt, måtte man ifølge disse to lægprædikanter søge omvendelsen på ny og nadverens nådige tilsigelse. Denne tankegang hørte de vakte også i Luthers prædikener, og den fremgik også af Fr. Boyes andagtsbog, f.eks. andagtsstykket til 5. oktober (se ovenfor).³³

Præster og vakte lægfolk læste om den kirkelige anskuelse i Grundtvigs udgivne prædikensamlinger, ikke mindst hans *Søndags-Bog*, udgivet 1827-1830 i 3 bind, der blev genoptrykt i 1859-60, og som ikke mindst fandt vej på Sydfyn og Langeland.³⁴ Anskuelsen stammede fra 1825 og årene frem, hvor han gik i rette med rationalisten professor H.N. Clausen, og hvor Grundtvig hævdede trosbeken-

³² Ibid., s. 115-120.

³³ Ibid., s. 238-245.

³⁴ Ibid., s. 84f.

delsens eneret ved dåben som målestok for kristendommen. De grundtvigsk vakte præster, bl.a. Vilh. Birkedal (Ryslinge), F. Engelhardt Boisen (Skørpinge), P.A. Fenger (Slotsbjergby), J.F. Fenger (Lyng), Mads Melbye (Asperup) og Johan Fr. Plesner (Vedersø), søgte at styre forsamlingerne. Disse præster var ganske fortrolige med den gamle andagtslitteratur og holdt sig til en ortodoks forståelse af forsoningen i Kristus langfredag, og deres prædikener anvendte skemaet synd-nåde. De søgte at udbrede kendskabet til den gamle andagtslitteratur i deres menigheder, og de opfattede sig som lutheranere.³⁵

Vækkelserne ændrede sig i årene 1840-1870. Præstestyringen af vækkelserne blev mere udbredt, både hos de grundtvigske og hos de pietistisk vakte. Der var forskellige syn på dåben hos præster og hos vakte grupperinger. De vakte grundtvigske præster udgav andagtsbøger og oversatte Luthers skrifter (Johan Fr. Plesner) og prædikensamlinger (M. Melbye).³⁶

Lutherinteressen var tydelig. Populær læsning var Benjamin Lindners tyske samling af Luthers prædikener, der var oversat af Jørgen Thisted i 1828, genudgivet i 1854 med indledning af den grundtvigske præst Mads Melbye om Luthers levned, og udgivet løbende lige frem til 1903, hovedsageligt på forlaget Den Miloske Boghandel i Odense. Denne udgave hørte fortsat til de vakes andagtslitteratur, og den havde været flittigt brugt i de gudelige forsamlinger nogle år tidligere i 1820'erne og 1830'erne. Ligeledes kom *Dr. Morten Luthers Huuspostille* i 1863 i en ny udgave, tilrettelagt af grundtvigianeren, den senere

³⁵ Ibid., s. 253-260; J. Rasmussen: »Et opgør om synden hos Plesner-familien – med baggrund i de fynske præstebrødres nyortodoksi«, *Kirkehistoriske Samlinger* (2017), s. 103-127.

³⁶ J. Rasmussen: »Replik om Vilhelm Birkedal – folkelighed og nyortodoksi«, *Kirkehistoriske Samlinger* (2018), s. 211-221.

biskop Th. Skat Rørdam efter den danske udgave af Peder Tidemand fra 1564.

Der var ikke tale om nogen streng konfessionel bevidsthed i de vakes brug af andagtsbøger. Væsentlig var en lutherforståelse, hvor synd og tilgivelse gik hånd i hånd, som en daglig omvendelse. Men denne holdning måtte ifølge Vilh. Beck ikke skygge for, at omvendelsen var én skelsættende begivenhed. Han så også skævt til Luthers kirkesyn med en menighed for alle, og Vilh. Beck fastholdt forskellen mellem »den hellige almindelige kirke« og »de helliges samfund«.³⁷

Spredningen af religiøse blade og bøger var vigtig for Indre Mission og Vilh. Beck. Man samarbejdede med forlaget N.B. Kousgaard, og der blev via indremissionærerne spredt en stor mængde andagtsbøger til lægfolk fra 1860'erne og århundredet ud. Den gamle andagtslitteratur fra 1600-1700-tallet var mest populær. På forlaget N.B. Kousgaard i København udkom andagtsbøger, der var genoptryk af ældre udgivelser, bl.a. Frederik Boyes andagtsbog i 11. oplag 1888: *Nogle faa udvalgte og med Blod besprængte Blomster*, der blev optrykt efter udgaven fra 1759, med forord af Vilh. Beck, der anbefalede bogen. Denne udgave kom i et nyt oplag i 1895. Den herrnhutistiske påvirkning spillede stadig en rolle. Siden blev Boyes såkaldte *Skatkiste* optrykt i 1917 på N.P. Christensens Bogtrykkeri, Næstved, med samme forord af Vilh. Beck og udgivet af Kristeligt Folkebibliothek.³⁸

De vakes brug af dagbøger til den daglige husandagt var en genre som fortsatte i sidste halvdel af århundredet.

³⁷ Kurt E. Larsen: »Fra den gudelige vækkelse til Ricard og Bartholdy: Indre Mission og Luther«, *Lutherbilleder i dansk teologi 1800-2000*, København 2012, s. 123-131.

³⁸ *Lister over andagtsbøger, bønnebøger og prædikensamlinger* (se note 15).

Skriften var ofte udgangspunktet. Andagtsstykkerne bestod af en bibeltekst, en kort prædiken og eventuelt et salmevers til hver af årets 365 dage. Indre Mission lagde megen vægt på den lutherske tradition med husandagt, og i 1897 udkom Becks andagtsbog: *En lille Skatkiste til Hjælp ved daglig Husandagt samlet fra den store Skatkiste, vor gamle Bibel*. Den havde til alle årets dage en tredeling: Bibelord, salmevers og lille prædiken – akkurat som C.H. von Bogatzkys *Gylden Skat-Kiste for Guds Børn* (1718) i dansk udgave fra 1758. Bogatzkys »Skat-Kiste« var præget af Halle-traditionens strenge pietisme med vægt på anger og bod og udkom i 11. oplag i 1893.³⁹ Vilh. Birkedal indførte en særlig grundtvigsk form. Hans husandagtsbog *Daglig Huusandagt til Oplysning og Opbyggelse* fra 1860 med 2. oplag i 1863 og genoptrykt frem til år 1900, tog udgangspunkt i dåbens apostolske trosbekendelse og søndagsgudstjenestens evangelietekst, der løbende blev udlagt i den efterfølgende uge.⁴⁰

Boyes *Nogle faa udvalgte og med Blod besprængte Blomster* hørte til samme genre med en husandagt til hver dag og Skriften som udgangspunkt, men den var også beslægtet med en særlig herrnhutisk tradition, som stammede tilbage til grev Zinzendorfs tid (fra 1728) med brug af de såkaldte løsensbøger⁴¹, der var husandagtsbøger med læsninger fra Gammel Testamente (løsensord) og Ny Testamente (læretekster) til hver dag i året. Disse løsensbøger, som stadig i Christiansfeld-menigheden udgives

³⁹ Rasmussen 2016, s. 260-266.

⁴⁰ Vilh. Birkedal: *Daglig Huusandagt til Oplysning og Opbyggelse for Troende og Døbte*, Odense 1860, forordet.

⁴¹ En »løsen« er et ord, som bruges inden for militæret med det formål at kunne passere en vagtpost. I en herrnhutisk tradition bruges det til at åbne op for eftertanken den pågældende dag. Jørgen Bøytler: *Gribe og begribe. Liv og tradition i Brødremenigheden*, Christiansfeld 2015, s.198f

hvert kalenderår, havde fokus på eftertanken og hverdagslivet i hjemmet og indeholdt ikke en særlig markering af fest- og helligdage.⁴²

Afslutning

Denne artikels hovedkilde har været Frederik Boyes *Nogle faa udvalgte og med Blod besprængte Blomster* fra 1750, og som det er vist med denne lille andagtsbog, har den herrnhutistiske tradition gjort sig gældende i forskellige optrykte udgaver lige fra 1750 til 1925. Det tyder på stor udbredelse.

Boyes »Skatkiste« var sammen med alle de øvrige nævnte andagtsbøger i denne artikel udtryk for en luthersk fælles kultur – trods det pietistiske udgangspunkt. Det har peget hen på, at vakte i 1700-1800-tallet ikke blot kan karakteriseres ved brud og forandringer, som det ofte er sket i forskningen, men de holdt sig til det gamle verdensbillede med enevældens enhedskultur, som i virkeligheden gik endnu længere tilbage til lutherdom og reformation, bl.a. med de vakes anvendelse af Luthers prædikener (huspostil).

Man må se andagtslitteraturens kristendomsforståelse i et samlet perspektiv. Der var kontinuitet, idet 1800-tallets vækkelser brugte 1600-1700-tallets andagtsbøger. Andagtslitteraturen var som allerede omtalt luthersk-ortodoks og pietistisk i forskellige varianter, herunder bodsfromheden og herrnhutismen. Litteraturen handlede altså om alt det, der var de vakes fælles syn på kristendom i 1600-1700-1800-tallet.

Vækkelserne frem til 1840 havde især dette fælles udgangspunkt, men der kom siden en forskellig andagtstradition inden for grundtvigianisme og Indre Mis-

⁴² Bøytler 2015, s. 150-153 og 198f.

sion, som føjede sig til den gamle andagtslitteratur, som de to retninger stadig havde som fælles arv. De grundtvigsk vakte hældede især til Luthers skrifter og prædikener. De skabte også fornyelse i andagtslitteraturen med Vilh. Birkedals *Daglig Huusandagt* fra 1860, hvor han gav andagten et mere gudstjenesteligt præg med brug af trosbekendelsen i hverdagens andagt.

Summary

The principal source of this article is Frederik Boye's *Nogle faa udvalgte og med Blod besprængte Blomster* from 1750. As seen in this small devotional book, the tradition of Herrnhutism has manifested itself in various reprinted editions from 1750 to 1925. This points to continuity in circulation during the 19th century.

Together with other devotional literature mentioned in this article Boye's devotional book express common Lutheran foundation. Devotional revivalists expanding during the 19th century read devotional books from the 17th and 18th centuries ensuring continuity. It points to the fact that revivalists were faithful to the old world-view and Absolutism's uniformity principle. This kind of national culture goes back to Lutheranism and Reformation because the revivalists used Luther's sermons.

So, a solid foundation for the revivalists' attitudes is based upon their reading of devotional literature and Martin Luther's writings. Devotional literature belongs to a tradition of orthodox and pious writings. This is the kind of literature that affects the religious revivalists. It is read by the leaders who pass their message on to religious assemblies.

In accordance with laymen's responsibility to interpret the Gospel, the revivalists communicate the Scripture and

share devotional literature in religious assemblies which develop and expand in various places on the island of Funen around 1820. Soon after, the laymen's movement reaches Jutland and Zealand including Copenhagen. The two religious branches called Grundtvigianism and The evangelical wing of the Church of Denmark (Indre Mission) both have their roots in the early 1820 revivalist movements, which include Herrnhutism.

The characteristic Danish layman influence should be taken into consideration when trying to understand the present Danish National Church in terms of cultural identity and independence.